

הטרופיה

מישל פוקו - "דייר קנאי של המרחב"

מאמר במסגרת:

מתודולוגיות ותאוריה בחקר הספרות

מאת: קטי פישר

תוכן העניינים:

- א. מבוא.
 - ב. מושג ה"טרופיה" והגישה הביקורתית:
 1. הטרופיה.
 2. מרחב, ידע וכוח.
 - ג. המתודה:
 1. מחקר גיניאולוגי.
 2. מרחב וארכיאולוגיה של הידע.
 3. מרחב, הטרופיה ומחקר ספרותי.
 - ד. האמירה החברתית והתרבותית.
 - ה. סיכום.
- ביבליוגרפיה.

א. מבוא:

ניתן אולי לומר שאחדים מן הקונפליקטים האידיאולוגיים המניעים כיום את המחלוקות מתנהלים בין הצאצאים האדוקים של הזמן לבין הדיירים הקנאים של המרחב.¹

מישל פוקו, ממוביליה של התנועה הפוסט-סטרוקטורליסטית שהחלה לפעול בצרפת בשנות השישים, נמנה על הוגי-הדעות והפילוסופים, שהשפיעו רבות על צורת החשיבה הפוסט-מודרניסטית בכללותה.

¹ מ. פוקו, הטרופיה, רסלינג הוצאת ספרים, 2003, עמ' 7.

פוקו אימץ חלק מהרעיונות של ניטשה ושל מרכס ובעקבותיהם טען שצורת החשיבה, על הקטגוריות (על-פי קנט) ומבני-העומק (על-פי הניתוח הסטרוקטורליסטי) שלה, היא למעשה פועל יוצא של ההיסטוריה והתפתחות התרבות. אי-לכך, לדעתו, הבנה עכשווית של דפוסי החשיבה ודרכי הפעולה בחברה, המשקפים דפוסים אלה, מצריכה חקירה היסטורית להכרת המניעים העמוקים שיצרו את התשתית של התרבות האנושית על תחומי הידע שלה. פוקו מגדיר את עצמו כארכיאולוג בתחום הידע. הוא נובר בעבר, מתוך הסתכלות ביקורתית שאינה מכירה באקסיומות תיאורטיות של אמת ושקר ואשר מפרקת הנחות יסוד למרכיביהן ובוחנת אותם בקשר שבין ידע וכוח, וכל זאת כדי לחשוף את המהלכים שהובילו לעיצוב החשיבה התרבותית של ימינו. ענינו המיוחד של פוקו הוא ביחסה של החברה אל היחיד ואל "האחר"- "השונה" ובאמצעים בה היא משתמשת כדי להגדיר את עצמה. כפוסט - מודרניסט מובהק, הוא סרב להגדרה והשתייכות לזרם תיאורטי כל שהוא, שמביאה לדעתו לקיבעון, והעביר ביקורת על התפיסה המודרנית שהשליטה את התבונה על ההווה בתחומי הידע השונים. יש לציין, כי בביקורתו הוא אינו שולל את תפקידה של התבונה והרציונאליות, אלא רק מתריע על הסכנות שבה. פוקו נשאר נאמן לעמדתו כמבקר פוליטי וחתרני "המראה לאירופים את דמותם דרך ביבי השופכין של עברם"², ומתוך עמדה זו סרב לקבל על עצמו תפקידים של הובלת זרם או הנהגה, למרות השפעתו הרבה.

על-פי תפיסה זו, גם בחקר הספרות יש להתייחס להשפעות ההיסטוריות ולהתפתחות התרבות ואין לבודד את הניתוח הספרותי לניתוח צורני, או מבני בלבד המנותק מהקשרים אלה. מכאן שיש להתייחס להקשרים בין הדיסציפלינות השונות כחלק מהמחקר התרבותי. גם בקורס, כשהגענו למשנותיהם של נציגי הפוסט-מודרניזם כמו פוקו, דרידה ועוד, עברנו מדיון המתמקד בחקר הספרות לדיון על חקר התרבות.

ובאשר למקומו של מושג ה"הטרופיה" בכתביו ובמשנתו של פוקו, הרי שזהו פן הנראה משני ולא מפותח דיו בעבודתו, יחד עם עיסוקו המתמשך במרחב ובמקום. פוקו הודה במספר ראיונות ב"אובססיה" שלו בהתייחסותו למרחב והבהיר בכמה רעיונות משלו מספר נקודות על אודות הקצאת מקום למערכים שונים של ידע/כוח. העדר דיון שיטתי במושג זה, כמו במושגים "מרחב" ו"מקום" בכלל, הוא אולי חלק מהעדר שיטתיות המאפיין את דיוניו של פוקו בכל עבודתו, על כך ארחיב בפרק על המתודה. אך הבהרה והעמקה במושג זה ובמושגים "מרחב" ו"מקום" יובילו, כפי שטוען עדי אופיר³, לתובנות חדשות הן ביחס למהלך הפילוסופי של פוקו והן ביחס לפן המרחבי של ידע/כוח.

בעבודה זו אציג את מושג ה"הטרופיה" ואת חשיבותו בתפיסתו הגיניאולוגית-ארכיאולוגית של פוקו בהקשר של ידע/כוח ובהקשרים נוספים בעבודתו, ואראה שהוא אכן "דייר קנאי של המרחב" החולק על "צאצאי הזמן".

הפרק הראשון יוקדש להצגת מושג ה"הטרופיה" בהתייחס לידע וכוח ולגישתו הביקורתית בכללותה. הפרק השני מתאר את דרכי החקירה והפרק השלישי יציג את אמירתו החברתית-פוליטית והתרבותית כפי שהיא משתקפת מעבודתו מנקודת המבט ההטרופית.

² מ. פוקו, *תולדות השיגעון בעידן התבונה*, על מישל פוקו ועל ספרו, עדי אופיר, בית ההוצאה כתר-ירושלים, 1972, עמ' 220.

³ ע. אופיר, *עיון מחודש בפוקו: המיפוי של ידע כוח*, עיון מ"א, 1992, עמ' 187-188.

ב. מושג ה"הטרוטופיה" והגישה הביקורתית:

1.1 הטרוטופיה

פוקו מנסח בהרצאה שנשא בשנת 1967 בפני קהל ארכיטקטים⁴, כמה מעקרונות העימות עם "צאצאיו האדוקים של הזמן", כפי שמציינת זאת אריאלה אזולאי על גב הספר. הרצאה זו בעיקרה עוקבת אחר השלכות המעבר ההיסטורי, שהתרחש במאה ה-20, ממחשבה המאורגנת לאורך ציר הזמן (השושלתי, ההכרחי) למחשבה המאורגנת לאורך ציר המרחב (החזוי, הבו-זמני והמקרי) ובהקשר זה הוא מציג את מושג הטרוטופיה. מושג זה הופיע לראשונה בהקדמה לספר **המילים והדברים**⁵, בהתייחס ל"אטרופיה" ולצורת הארגון המרחבי שלה. האטרופיה ממוקמת במרחב לשוני בלבד, לעומתה להטרוטופיה יש לפחות שני מימדים מרחביים: המרחב הפיסי (של הדברים) והמרחב המושגי (של המילים). טופוס – מקום, טרו – האחר, אם-כך על-פי הגדרה זו, ההכפלה של המרחבים ואחרותם זה מזה, הם תנאים הכרחיים לקיומה של הטרוטופיה, אך לא מספיקים. האנציקלופדיה הסינית של בורחס סיפקה לפוקו השראה בניסוח המושג.⁶ לפי טקסט זה, ניתן להבין שההטרוטופיה היא סוג של טבלה שבה מתקיימת אי-התאמה בין המרחב הפיסי לבין המרחב הלשוני - או המושגי, המשבשת את הקוהרנטיות שלהם. במילים אחרות, ההטרוטופיה היא טבלה הכפופה לעקרון מיון כלשהו ומצד אחר, עקרון המיון הזה קורס וחושף את האבסורד של החוק השולט בו. זוהי הגדרה של מרחב החוק שכשל ומעין אמירה על מגבלות המיון והסדר. על-פי הגדרה זו להטרוטופיה אין כל עיגון היסטורי והיא מעין אלגוריה ליומרה, כמו גם לכישלון לארגן את המרחב תחת חוק אחד ולשלוט בו באמצעותו. כשנה לאחר פרסום ספר זה, במסגרת ההרצאה שנשא בפני הארכיטקטים, שהוזכרה למעלה, חזר פוקו למושג, אך באופן שונה לגמרי. ממושג אלגורי בלבד, הוא הפך למושג שיש לו קיום ממשי ויתרה מזו, ההטרוטופיה מהווה תנאי לקיומם של חיים חברתיים ותרבותיים. באמצעותה ההמון הסתמי מתעצב בדמותה של חברה בעלת הבדלים, גוונים והיררכיות המופיעים בצורת יחידות סגורות של מרחב וזמן. יחידות אלה הן חלק מהמרחב החברתי, אך הן נבדלות ומובחנות ממנו באופנים שונים, כמו למשל היכולת שלהן להציב במקום אחד כמה מרחבים ממשיים, כמה מיקומים שהם עצמם מנוגדים אלה לאלה ומקום הטרוטופי אחד יכול להיות קשור לפלחי זמן שונים. להטרוטופיות יש יציאות וכניסות קבועות הנמצאות תחת פיקוח. חלק ממקומות אלה הם המוזיאונים, בתי-משוגעים, בתי-סוהר, ארכיונים, בתי-ספר, בתי-קברות, תיאטרון, היריד או הרכבת. פוקו טען בהרצאה זו שהטרוטופיות תמיד היו לאורך ההיסטוריה. למרות הניסוח המחודש והפיכתו לכלי עבודה פורה ורב-השראה, כלשונה של אריאלה אזולאי באחרית דבר לספר **הטרוטופיה** (עמ' 65), פוקו לא חזר אליו והמשיך לעסוק במימד המרחבי של מוסדות המשמעת מבלי להיעזר בו, למרות שלאחר פרסום ההרצאה, כעשור וחצי לאחר-מכן, התפשט המושג והפך למכשיר רב עוצמה בידיהם של חוקרים מתחומים שונים כמו: לימודי תרבות, ארכיטקטים, גיאוגרפים, היסטוריונים, חוקרי אומנות ועוד.⁷ חשוב לציין שבמעבר מהטקסט הראשון של פוקו, שעסק בהטרוטופיה, לטקסט השני, מתחלפת המשמעות ממרחב לא-מושמע שלא יכול לציית לחוק, למרחב ממשמע של הקליניקה וכו'.

⁴ מ. פוקו, על מרחבים אחרים, הטרוטופיה, עמ' 7-19.

⁵ M. Foucault, **The Order of Thing**, Tavistock Publications, 1970. הספר במקור הצרפתי התפרסם בשנת 1966.

⁶ Ibid. pp. xv – xxiv.

⁷ מ. פוקו, הטרוטופיה, ראה הערה 6, עמ' 65.

באמצעות הניגוד בין "צאצאי הזמן" ובין "דיירי המרחב" מצליח פוקו להמחיש מה עומד על כף המאזניים במעבר מהמאה ה-19 למאה ה-20. המונח צאצאים, המתקיים בציר האנכי של הזמן, מבטא שושלות, התפתחות, קשרי דם, היעדר בחירה, מיקומים קבועים והכרחיות. המונח דיירים, המתקיים בציר האופקי של המרחב, מבטא התקשרות חזית, ניידות, קשרים עסקיים, בחירה, מיקומים משתנים ואקראיים. המעבר מהציר של הזמן לציר של המרחב, פירושו ויתור על האמונה במאפיינים שהופיעו על הציר הראשון, או במילים אחרות, חילון של המרחב ומרחובם (מהמילה מרחב) של אותם המאפיינים. כך אפשר להמציא שושלות, אם יש בכך צורך, קשרי דם עשויים להתקיים בתבניות חדשות, ההכרחיות הופכת יחסית וכפופה למסגרות חזיות, ועוד. מעבר זה מכין את התשתית למעבר אחר שפוקו מתאר, מהטרטופיות של משבר או מעבר בחברות הפרימיטיביות, להטרטופיות של סטייה בחברות מודרניות. בשני המקרים מדובר ביחס בין המרחב ההטרטופי למרחב שמחוצה לו, שהוא המרחב החברתי הסובב אותו. פוקו מתייחס לזקנה כדי להדגים את המעבר בין שתי ההטרטופיות מצאצאי הזמן לדיירי המרחב. בעבר, הזקנה נתפסה כגזירת גורל והייתה מנוהלת בהטרטופיה של מעבר ואילו כיום, כשההזדקנות נתונה במשא ומתן מתמשך עם הטבע, החברה, הכלכלה, הרפואה או המשפט, הזקנה נתפסת כסטייה מהנורמה ומנוהלת בהטרטופיה של סטייה.

היתרון שעולה מחמשת המאפיינים של ההטרטופיה, כפי שהם מתוארים ב"על מרחבים אחרים" הוא בעצם כינונה של חברה תרבותית, שהרי, על-פי פוקו, אי-אפשר לדבר על חברה אלא עם היווצרותן של הטרטופיות. במילים אחרות, חלוקת מרחביות, ניהול גבולות ומעברים וריבוד של מרחב והזמן, הכרחיים כדי שניתן יהיה לדבר על חברה ולא על המון, או התקבצות אקראית של יחידים. אך לצד יתרון זה, על לנו לשכוח את החיסרון הגדול שבהיווצרותן של הטרטופיות. באמצעותן מתאפשר ניהול החיים והשליטה בהם. ישנו קשר הדוק בין ההטרטופיה לבין שאלת הגבול בין החיים והמוות. מתוך הניתוח שעושה פוקו בהתייחס לבית-הקברות כהטרטופיה שעברה חילון, אפשר לראות את החילון של המוות בכלל ואת החילון של הגבול שמתקיים בינו לבין החיים. הכוח השלטוני הפוליטי בעת החדשה, כמו שכותב פוקו בפרק "הזכות להמית והכוח על החיים" בספר *תולדות המיניות I*, נטל על עצמו את המשימה לנהל את החיים.⁸ אי לכך, במחקריו המאוחרים המיר פוקו את המושג הטרטופיה במונח ספציפי יותר המתאר את ההטרטופיה המודרנית – "אתר משמעת". אתרים אלה הם מקומות מובהקים בהם הכוח השלטוני מנהל את החיים, דרך התערבות ישירה, בגוף (האדם) המצוי בהטרטופיה בכל שלב בחייו, בגוויות ועד ליצירות אומנות שהם תוצרי האדם. היא לא חדלה לנהל את החיים ובכך להזיז את הגבול בין החיים לבין המוות.

ב.2. מרחב, ידע וכוח:

המרחב הנו מהותי בכל צורה של חיים קהילתיים; המרחב הוא מהותי בכל הפעלה של כוח.⁹

על-פי פוקו, כפי שנוכחנו לדעת גם מתוך הדברים שהובאו למעלה מהראיון עם פול רבינוב וגם ממה שמשמעת מהתייחסויותיו בנושא זה בשאר ספריו, הכינון המתמשך של סוגים שונים של יחסים מרחביים והטרטופיים, הוא אמנם תנאי לאפשרותו של הניסיון והידע האנושי, אך הוא גם כלי הנותן ביד השלטון כוח לשלוט

⁸ מ.פוקו, *תולדות המיניות I: הרצון לדעת*, תרגום: גבריאל אש, תל-אביב, הקיבוץ המאוחד, 1996.

⁹ מ. פוקו, *פול רבינוב מראיין את מישל פוקו, הטרטופיה*, עמ' 56.

באוכלוסייה. לצורך הבהרת טענה זו, מתמקד ע. אופיר במאמרו "עיון מחודש בפוקו: מיפוי של ידע וכוח" (הערה מס' 3), באתר ההטרופי שהופיע במערב בראשית העת החדשה והפך לאחד מן המאפיינים המובהקים של המודרניות – מקום הידע הניסיוני.

כבר באמצע המאה ה-17 ניתן להצביע על שורה של מקומות ידע הטרופיים כמו: המעבדה הכימית, מצפי כוכבים ראשונים, הגן הבוטני, האולם האנטומי וחדר החפצים הנדירים ואולי גם אולם התיאטרון של הבלט החינוכי. בהטרופיות המוקדמות הללו הוגדר שדה תופעות מיוחד, "מרחב הופעה" בלשונו של פוקו, שהתצפית השיטתית בו התאפשרה והתפרשה במונחים של "מרחב הצרנה" מתואם. נוצרה בהדרגה רשת של תקשורת ויחסי-חילופין בין האתרים ההטרופיים, אולם רק אזרחים בעלי זכויות מוכרות באתרים שכבר מוסדרו יכולים להשתמש ברשת זו באורח לגיטימי. לכן האתר ההטרופי הינו בעת ובעונה אחת מנגנון חברתי להרחקה ולהוצאה מחוץ לתחום ומערכת תנאים לאפשרותם של מבט ומגע, תצפית ומניפולציה.

גל שני של אתרים הטרופיים הופיע במהלך המאה ה-19 עם מיסודן של ה"דיסציפלינות" - משטרי המשמעת הטיפוליים למיניהם. המוסדות שבהם טופלו גברים ונשים – בתי-ספר, בתי-חולים, בתי-משוגעים ובתי-סוהר, הפכו לאתרים שבהם הוקצה לאדם כמושא למחקר, כלומר הוגדר מרחב שבו מוקמו תופעות אנושיות והאדם הוצרן באמצעות פרשנות שיטתית של תופעות אלו. מאז סוף המאה ה-18, על-פי השחזור הגניאולוגי של פוקו, התקשרו מוסדות טיפוליים אלה עם סוגי שיח מסוימים של "מדעי האדם", אשר התעניינו יותר ויותר בתצפית ובמניפולציה של תופעות אנושיות. גל זה התפשט מעבר ל"דיסציפלינות" והוא כלל גם גנים זואולוגיים, מוזיאונים להיסטוריה, להיסטוריה של הטבע ולאנתרופולוגיה ועוד. היום ניתן לומר כי כמעט כל המדעים הניסויים ממוקמים באתרים הטרופיים, או שיש להם ענפים באתרים שכאלה. הופעתם ומיסודם של אתרי ידע הטרופיים נעשו בהדרגה למרכיב דומיננטי בכל תמונה כללית של המדע המודרני. מכאן ניתן להסיק שלפחות במדעים האמפיריים בתקופת מיסודם בתרבות, מילא אתר הפעילות האינטלקטואלית תפקיד שהיה מכריע בשני אופנים: כביטוי מרחבי להבחנה התרבותית של סוג חדש של שיח וכמעריך של אילוצים על אפשרות הגישה לאתר ועל התנאים לתצפית ולמניפולציה של מושאי השיח. מערך המעוגן במרחב הפיסי הממשי והמסומן באמצעות תחביר וסמנטיקה מרחביים.¹⁰

פוקו עסק בנושא זה כבר בספרו המוקדם **תולדות השיגעון בעידן התבונה**, בהקשר של התהוות הדיסציפלינות הטיפוליות כמרחבים מובחנים ומובדלים בד בבד עם שינוי ההתייחסות אל המשוגע. בפרק "הכליאה הגדולה"¹¹, הוא דן במאסרם של עניים, המובטלים, הזונות והמשוגעים ברשת של "בתי חולים כלליים", שהתפשטה בתוך שנים ספורות על-פני אירופה כולה. זוהי הטרופיה מובחנת, גם אם פוקו לא השתמש במושג זה בספר, שבעבר אכלסה את המצורעים. הכנסת המשוגעים יחד עם הקבוצה שהוזכרה כאן לאותו מרחב, פרושה קטלוגם תחת הכותרת של ה"לא מועילים לחברה", או נכון יותר "המלכלכים" אותה, ובתור שכאלה יש להרחיקם משאר האוכלוסייה עד שיתקנו את דרכיהם. מדובר בתפיסה תועלתנית המתקשטת בנוצות של אמות-מוסר. על-פי תפיסה זו, אם הבטלן - כולל המשוגע הנחשב אף הוא לבטלן - יעבוד הוא בוודאי ירפא, או לפחות מצבו יהיה טוב יותר. בתקופה זו, השיגעון נתפס כבעיה של החברה כמו בעיית העוני. הפתרון הוא לכלוא אותם במרחב שלשלטון יש שליטה עליו ובתוקף סמכות זו להכריח אותם לעבוד. החברה נזקקת לעוני כדי להגדיר את העושר וגם השלטון זקוק לו, כי באמצעותו הוא מתגמל את המעמדות הנזקקים וכך הם הופכים לתלויים בשלטון.

ההפרדה של המשוגעים והכנסתם לקטגוריה של "האחר" העומדת בפני עצמה, נעשתה בתקופה המודרנית (המאה ה-19), ראה פרקים "החלוקה החדשה" ו"הולדת בית-המשוגעים". משלב זה החלה להידרש הכרעה

¹⁰ ע. אופיר, עיון מחודש בפוקו: מיפוי של ידע וכוח, עמ' 195-197.

¹¹ מ. פוקו, תולדות השיגעון בעידן התבונה, עמ' 38-56.

משפטית ובהמשך גם רפואית, כדי לכלוא משוגע בבית-חולים פסיכיאטרי. כלומר, כוח הכליאה עובר מידי של השליט לידיהם של המערכת המשפטית והרפואית. בית-החולים הפסיכיאטרי הוא למעשה עוד "אתר משמעת" המכיל בתוכו שדה פעולה לידע ולכוח המזינים זה את זה ויוצרים מסגרת פנימית ללא יכולת בקרה, כיוון שהכוח הזה נובע ממקור מוסרי, חברתי ומשפטי. בהטרטופיה הסגורה הזו של בית החולים הפסיכיאטרי, נשוא המוסד - המשוגע - נחשב כקטין החייב לסור למרותו של רופאיו והוא, כאמור, הופך לאובייקט חקירה ולמידה לשם צבירת ידע המשמש את הממסד.

ניתן לומר שהמרחב החברתי מתאפיין בהקצאת מקום הקשורה לתיחומם התרבותי של אזורים מועדפים לביצוע מערך מוגדר של דפוסי פעולה, יחסי גומלין, או תפקודים מסוימים בהקשר נתון של יחסי ידע/כוח. מקום הוא תחום שבו זוכים דפוסי פעולה – פוליטיים, חברתיים ותרבותיים – ברמה גבוהה של סדירות. עמדות כוח וידע במערכות הפוליטיות ותרבותיות מוגדרות ביחס אל המרחב התחום הזה בהתאם למידת הגישה מהן אל המרחב התחום וממנו אליהן לחופש התנועה שהן מקנות בתוך המרחב התחום ולמידת השליטה עליו שהן מאפשרות מבחון.

כמו-כן, ארגון האתר מתייחס לסדר הפיסי שהוא כבר-תמיד טעון גם במשמעות חברתית של המרחב הפנימי במקום תחום מועדף. ארגונו של האתר מאפשר פיסית ומסמן תרבותית את הדיפרנציאציה בין עמדות וסוגים של רובדים חברתיים שהוא מכונן, או מאפשר הבדלים ממוסדים בין אפשרויות גישה ומפגש, תנאי תצפית וחשיפה למבטם של אחרים, תנאי מגע וחשיפה למגעיהם.

רשתות מרחביות הן אותם דפוסים משתנים תמיד של פיזור ותנועה במרחב של גופים, חפצים ומסרים. באופן כללי מדובר בכל הצורות הסדורות של העברה בין אתרים הפרושים לאורכו ולרוחבו של המרחב החברתי. כל סוגי היחסים של ידע/כוח היא כבר-תמיד "מרושתת" על-פני מרחב חברתי.¹² גם המיניות של בן/בת המערב בתקופה המודרנית מעוצבת על-ידי יחסי ידע/כוח/הנאה וגם ביחסים אלה ישנו משחק מרחבי, על-פי פוקו.

רשתות מרחביות - הן סוגי שיח מיני שהופיעו, מאמצע המאה ה-18 בקשר הדוק לעניין שהיה למשטרים המערביים באוכלוסיות שתחת שלטונם. שליטה באוכלוסייה נתפסה כמחייבת ידע על גידול האוכלוסייה ויכולת שליטה בקצב הגידול הזה. מכאן נובע העניין בידע דמוגרפי ובשליטה על דפוסי הרבייה ועל ההתנהגות המינית. ידע דמוגרפי וניהולן של אוכלוסיות מניח מלכתחילה הכרזה על שטח גיאוגרפי כטריטוריה תחת ריבונות מוגדרת. מכאן הצורך במתיחת קווי הגבול המדויקים של שטח ריבוני ובמאבק על הכרה בשרטוט הגבולות. מספר סוגים של שיח מיני שולבו יחד אל תוך רשתות דמוגרפיות וטריטוריאליות.¹³ הקצאת מקום - בסוף המאה ה-18 היו לשיח המיני מקומות מובחרים, כמו הבית הבורגני, הכנסייה, פנימיות לנערים ולנערות, אחר-כך נוספו בהדרגה, במיוחד במחצית השנייה של המאה ה-19, מרפאות קליניות ופסיכיאטריות, תחנות משטרה ובתי סוהר. במקומות אלה שרר קסמה של מיניות רבת פנים: אלה היו "אתרים אשר הקרינו סוגי שיח שכיוונו מין".¹⁴ "אשר בהם מיניות פזורת נתקבצו כקשורות לגיל, למקום, לסוג של פעילות"¹⁵ היו אלו מקומות שבהם הוקצו אזורים מוגדרים להתנהגויות מיניות "נורמאליות" ולסוגים שונים של התנהגויות "לא נורמאליות".

¹² ע. אופיר, עיון מחדש בפוקו: מיפוי של ידע וכוח, עמ' 198-200.

¹³ בנושא רשתות מרחביות, ראה גם את הפרק *הדיפוזייה הדיכאונית*, תיאוריה וביקורת 4, סתיו 1993, עמ' 156-157.

¹⁴ מ. פוקו, *ההיסטוריה של המיניות I*, עמ' 31.

¹⁵ שם, עמ' 48.

למקומות קונקרטיים אלו ניתן להוסיף את המקום המיוחד שנפתח בפני המיניות על-ידי הרומן במאה ה-19, הנובלה הקנונית מצד אחד, וספרות הווידוי השערורייתית מצד אחר.¹⁶ אולי בספרות המאפשרת פירוט לעומת החינוך הויקטוריאני, אפשר לראות מעין מרחב אוטופי – לא ממשי – הנותן מקום לכל מה שאסור המרחב הממשי.

ארגון האתר – מספר מקומות מובהקים לקיום השיח המיני התמסדו יחד עם הארכיטקטורה המיוחדת שלהם, אשר במקרה של פנימייה למשל, הייתה מיועדת במפורש לטפל בהתנהגות המינית של החניכים ולפקח עליה.¹⁷ יחסים מרחביים חדשים בין יחידים התגבשו וסומנו במרחב פיסי ונטענו במשמעויות חברתיות: סידור חדש של החדרים בבית, תכניות חדשות לבתי ספר, מרפאות וכו'.¹⁸

ולסיכום יחסו של פוקו למרחב, הנה דבריו בראיון שנתן בעניין הגיאוגרפיה:

“האשימו אותי די הרבה באובססיביות מרחביות והן אכן לא הרפו ממני, אבל נראה לי שגיליתי דרכן את מה שלמעשה חיפשתי: היחסים שיכולים להתקיים בין כוח לידע. מרגע שניתן לנתח את הידע במונחים של אזור, תחום, התנחות, התקה, טרנספר – ניתן ללכוד את התהליך שבאמצעותו הידע מתפקד בתור כוח ומחדש את התוצאים שלו. מדובר באדמיניסטרציה של ידע, בפוליטיקה של ידע, ביחסי כוח החוצים את הידע ובאופן טבעי למדי אם מבקשים לתאר אותם, מפנים לצורות שליטה, אשר אליהן מתייחסים מונחים כמו שדה, עמדה, אזור טריטוריה.”¹⁹

ג. המתודה:

ג. 1. מחקר גיניאולוגי:

בראיונות המופיעים בספר **הטרופיה**, מתייחס פוקו למתודה שלו ולמחקרו הגיניאולוגיים בספריו האחרים. לטענתו, המתודה שיכולה לשרת בצורה הטובה ביותר איזה שהוא עיסוק בהיסטוריה, אם רוצים שעיסוק זה יהיה בעל כיוון עם אפקטיביות פוליטית, היא קשירתו באופן זה או אחר למאבקים המתנהלים באותו תחום. התחום שהוא ניסה לעשות לו גיניאולוגיה, הוא בראש ובראשונה הפסיכיאטריה, כיוון ששם צבר ניסיון פרקטי והיה ער למאבקים, לקווי כוח, לנקודות עימות ולמתחים. לדבריו, הוא כתב היסטוריה רק ביחס למאבקים. הבעיה אתה התמודד הייתה מסוגלותו לקיים שיח אמיתי שיהיה אפקטיבי מבחינה אסטרטגית, או במילים אחרות, התמודדותו עם השאלה כיצד יכולה האמת של ההיסטוריה להיות בעלת אפקט פוליטי.²⁰ אפשר לומר, שבדברים אלה מסכם פוקו את תמצית גישתו הגיניאולוגית.

תולדות השיגעון בעידן של התבונה בין יתר ספריו, מדגים אף הוא גישה פילוסופית זו. פוקו השתמש בספרות ענפה שעסקה בתופעת השיגעון: רומנים ומחזות שיש בהם דמויות של משוגעים, ספרי-חוק ומוסר, רישומים של בתי-סוהר ואוסף של יצירות אומנות שהשיגעון מופיע בהם בדרך זו או אחרת. וכל זאת, כדי למפות את

¹⁶ שם, עמ' 21-24, כנ"ל, ראה גם בפרק *הדיפתוזה הדיכאונית*, תיאוריה וביקורת.

¹⁷ שם, עמ' 27-28, כנ"ל.

¹⁸ שם, עמ' 44.

¹⁹ מ. פוקו, *שאלות למישל פוקו בעניין הגיאוגרפיה, הטרופיה*, עמ' 28.

²⁰ מ. פוקו, *הטרופיה*, עמ' 22.

תופעת השיגעון ובמטרה להראות שאי-השפיות היא גבולה של התבונה וזו תיטיב לדעת את עצמה דרך ההתמודדות איתה.

במהלך חקירתו את התופעה, פוקו עובד כמו ארכיאולוג האוסף את האבנים אחת לאחת ומשחזר את העבר על-פי החומרים אשר בידו. כארכיאולוג של ידע, כפי שהוא מצהיר על עצמו, הוא אינו מנסה לפענח מה הייתה המשמעות של השיגעון עבור בני העידן הקלאסי, או בשבילנו - המודרניים והפוסט-מודרניים, הוא גם אינו מנסה לקבוע מהו השיגעון בעצמו, אלא רק חושף באופן שיטתי סדר בין אלמנטים דיסקורסיביים בשדה שיח נתון. הוא מחפש סדירויות ביחסים בין מושגים, ארגון של מרחב המסדיר הופעה וסימון של אובייקטים של שיח, יחסים קבועים בין עמדות בשדה-שיח ודפוסים של שיחזור היגדים והפצתם. מכאן אופיים המקוטע של הציטוטים וההסתמכות על מקבץ של מקורות מגוונים שאין ביניהם קשרים גלויים, וכן התחושה של בחירה לא שיטתית ואולי חסרת צידוק מן המקורות. אבל הקיטוע הוא אולי התוצאה של התפיסה הסטרוקטורליסטית שפוקו צמח מתוכה, גם אם מאוחר יותר התנער ממנה. תפיסה זו, כאמור, מנסה לזהות אלמנט דיסקורסיבי בוודא שלא על-פי משמעותו, אלא על-פי מקומו בתוך סדר מסוים ולהציבו בתוך מערכת יחסים עם אלמנטים אחרים בני-מינו, ולא בתוך ההקשר הטקסטואלי שלו, או ההקשר של כוונת מחברו ושל נסיבות ניסוחו בכתב. הסדר שנחשף הוא הצידיק של הסלקציה ומקור הלכידות של המקורות והבסיס השיטתי לקריאת המסמכים - אותם מסמכים ההופכים תחת ידו של פוקו לאנדרטאות של סדר שחלף.

אך, יחד עם התמקדותו של פוקו בשיח כארכיאולוג של ידע, הוא אינו מנתק עצמו מהקשרים חברתיים, כלכליים או היסטוריים של השיח, והוא אינו נקי מאינטרסים המכוונים את איסוף החומרים. בכתבתו של פוקו יש מערכת של זיקות גומלין בין שיח ופעולה ובין אלה לבין ידע, כוח בתחום נתון. העניין הזה הוליד את סדרת השאלות המנחה את עבודתו של פוקו מ **תולדות השיגעון** ועד **ההיסטוריה של המיניות**, כמו: כיצד תלוי הידע במשטר ממוסד של שיח המאפשר את צמיחתו, בבית-החולים הפסיכיאטרי, או בבית-הסוהר; איך פעילות בתחום הטיפול בבני-אדם, בענישה, בחינוך או בפסיכיאטריה נתונה בתוך שדה מוגבל של אפשרויות שמכוונן עבורה שיח מדעי, אותו שיח המגייס למענה לגיטימציה ומאפשר סימון, מיון ומיפוי של מציאות חברתית; איך נוכחות יחסי כוח ברמת השיח ונוכחות השיח ברמת הפעלת הכוח יוצרים עולם סגור, פחות או יותר, בפני ביקורת, מנגנונים של השתקה ודיכוי, טכניקות למניפולציה של גוף ולעיצובה של נפש, קיבוע ומיסוד של סדר חברתי. כל השאלות האלה היכולות להראות אולי כניתוח מושגי בלבד, מתגלות בהדרגה כראשיתה של תכנית להבנת נוכחותו של שיח בכינון המציאות האנושית. **תולדות השיגעון** אמנם מתאר שינויים בתפיסת המשוגע ותמורות בתפקידו כסמן של גבולות התבונה והסדר החברתי, אבל הוא מצביע גם על רציפות בדפוסים מסוימים של שימוש בכוח, הרחקה, ונידוי, כליאה והטבעה של סטיגמת ה"אחרות". כארכיאולוג של ידע, פוקו מצביע, לצד קווי ההמשך ההיסטוריים של הסדר הקיים, גם על קווי השבר וחוסר ההמשכיות, במטרה להראות שאין סדר זה, של שימוש בכוח, הכרחי ואי-לכך גם לא מוצדק.

אם-כך, למרות שתחום עיסוקו של פוקו הוא העבר, האינטרס האמיתי שלו מכוון להבנת המציאות העכשווית ולביקורתה.²¹

²¹ ראה ע. אופיר על מישל פוקו ועל ספרו "תולדות השיגעון בעידן של התבונה", **תולדות השיגעון בעידן התבונה**, עמ' 223-228.

ג. 2. מרחב וארכיאולוגיה של הידע:

סוג ההיסטוריה החדש – הארכיאולוגיה הפוסט-מודרניסטית - שאליו פוקן משייך את עצמו, היה קשור תמיד לגיניאולוגיה המפרקת של ה"עצמי" המודרני, מעצם דחייתה את הרעיון של "הסובייקט כמכונן", או "הסובייקט כמסד" במסגרת הויכוח על אפשרותה של הסובייקטיביות וגבולותיה, ומשמעותה של ההיסטוריה הנגזרת ממושג הסובייקט או מפירוקו. הפירוק אצל פוקן המנהל לאורכם של שלושה צירים:

כסובייקט של ידע, כפועל של כוח וכפועל בעל אחריות מוסרית המעצב את זהותו באמצעות פעולה על עצמו ועל אחרים.²² את תיאור מכלול עבודתו של פוקן כמפעל המתרכז סביב פירוק הסובייקט המודרני, ניתן להרחיב באמצעות ניתוח המימד המרחבי וההטרטופי. ע. אופיר טוען, כי את הגיניאולוגיה הזו ניתן להבין כשחזורם של הדפוסים המשתנים והמימדים השונים של "מרחב הסובייקטיביות".²³

הסובייקט הממורחב הוא פונקציה של שיח הקושרת עמדה וסמכות עם מערך מרחבי מוגדר. העמדה והסמכות של הסובייקט הממורחב הם, לפחות בחלקם, תוצרים של המקום התחום והמועדף שבו מופעלת הסמכות של הארכיטקטורה ושל האתר שמתוכו ובתוכו מתקיימים הדיבור, התצפית והפעולה, ושל הרשתות השונות המאפשרות לסובייקט לחרוג מעבר לגבולות המקום התחום, שמבטיח את תוקף סמכותו ואת האפקטיביות של עמדתו. מפרספקטיבה תרבותית רחבה יותר, סובייקטיביות ממורחבת פירושה כינון עמדה ותנאים לפעולה של יחיד אשר לפחות חלק משדה אפשרויותיו לפעול, לייצר, לנהל שיח וכו', מובנה על-ידי יחסים הדדיים מורכבים בין אתרים, מקומות ורשתות מרחביות. על-פי הניתוח של ע. אופיר, מתוך מחקריו הגיניאולוגיים של פוקן, ניתן לזהות ארבעה תחומים של הבנייה מרחבית של הסובייקט:

הסובייקט כבעל תבונה - כליאתם של המושגים בבתי-המשוגעים, התצפית בהתנהגותם וההתערבות בניהול חייהם שנערכו בחסות המוסד הסגור, יצרו קשר מהותי בין רציונאליות של הסובייקט לפרישת השיגעון במרחב החברתי שלו.

הסובייקט כבעל גוף - גם כאן מדובר בקשר בין גופניותו של הסובייקט לפרישת המחלה על-פני המרחב החברתי. עצם ההבחנה בין בריא לחולה מעוגנת במרחב.

הסובייקט כאזרח – מיסוד שיטת הענישה המרכזית בחברה המודרנית כורכת את ההתנהגות האזרחית המהוגנת של היחיד ולמעשה את גבולות הווייתו הפוליטית, עם פרישתה של העבריינות לסוגיה על פני המרחב החברתי.

הסובייקט כבעל תשוקה - כאמור, המיניות מרושתת על-פני המרחב החברתי כולו. היא מקבלת מקום בבתי-מחסה, במרפאות, ובתי-הכלא וגם בחדר המיטות של הבית הבורגני המהוגן. המיניות הופכת למושא נצפה ומטופל של שיח באחדים מן האתרים האלה ובאמצעות פרישתה בתוכם ואופי הקשר ביניהם היא "מתמרחבת" עד לפרטיה הזעירים.²⁴

בכל ארבעת תחומי הסובייקטיבציה מצויים כל שלושת הממדים המרחביים, שהוזכרו כאן (בפרק על "מרחב, ידע וכוח"), אך אף אחד מהם לא מובן מאליו, לדעתו של ע. אופיר.²⁵ לגבי ארגון האתר, טוען פוקן במפורש שמרחב הסובייקט הינו הטעם והתוצאה של אופיים ההטרטופי של האתרים הדיסציפלינאריים ותנאי לאפשרות כינונו של הסובייקט המודרני כ"אדם". אולם פוקן כמעט ואינו דן בשני המימדים המרחביים האחרים, ולטענתו של אופיר, הם דורשים הבהרה נוספת.

²² ראה פירוט - ע. אופיר, עיון מחודש בפוקן, עמ' 204.

²³ שם.

²⁴ שם, עמ' 205-206.

²⁵ שם.

אך גם אם שני המימדים האלה דורשים הרחבה והבהרה נוספת, ברור למדי – לפחות על-פי הבנתי – כי המרחב תופס מקום מאוד מרכזי במשנתו של פוקו והוא קשור לסוג ההיסטוריה החדשה שהוא מציג. כתשובה לאחת השאלות בעניין הגיאוגרפיה²⁶ הוא מציין שהשימוש במונחים מרחביים, כפי שהוא עושה זאת, נראה כאנטי-היסטוריה לכל אלה שמבלבלים את ההיסטוריה עם צורות ישנות של חשיבה הבנויה על רציפות חיה של התפתחות אורגנית וכו', כאילו שמרגע שמדברים במונחים של מרחב, יוצאים נגד הזמן ו"שוללים את ההיסטוריה". לטענתו, אין זה נכון, דווקא באמצעות הניתוח המרחבי של תהליכים היסטוריים של כוח – התיאור המרחב של עובדות השיח מוביל לניתוח אפקטים של כוח הקשורים בהן וזהו הניתוח האפקטיבי יותר בהקשר התרבותי והפוליטי העכשווי.

ג.3. מרחב, הטרוטופיה ומחקר ספרותי:

בעבודתו של פוקו, היצירה הספרותית איננה תופעה ייחודית שיש לנתח בכלים המיוחדים לה, כפי שהורגלנו בגישה המסורתית, אלא היא חלק ממנגנון השפה והתרבות וכמו ההיסטוריה, היא אמצעי לחקירה של התופעות האנושיות. בספר *תולדות השיגעון בעידן של התבונה* וגם ב- *ההיסטוריה של המיניות* היצירות הספרותיות הרבות המוזכרות בהן, הן למעשה חלק מהממצאים הארכיאולוגיים שבאמצעותם הוא מגיע לעמדתו הביקורתית כלפי החברה המודרנית.

במאמר "מהו המחבר"²⁷, הוא מתנגד לקשירת היצירה הספרותית באישיות המחבר. היצירה היא חלק ממרחב התרבותי (ההדגשות הם שלי), הצורני והתוכני הנקבע ממקור חיצוני למחבר. המחבר הוא פונקציה בשדה-שיח שבו מופיע הטקסט. השימוש שהוא עושה באלמנטים דיסקורסיביים, בחידושים לשוניים, צורניים או תוכניים, קשורים למרחב התרבותי בכללותו ואי אפשר לייחס אותם לתודעה פרטית. תודעת המחבר היא מכלול של ניסיון היסטורי ותרבותי מצטבר והיצירה נתפסת כביטוי של אותו הניסיון של העולם הנחוה. כשם שבתהליך מרחוב הסובייקטיביות המודרנית, לא הזהות העצמית של היחיד כחבר בתרבות מסוימת היא הנמצאת על כף המאזניים, אלא גבולותיה של האנושיות האוניברסאלית עצמה, כך גם היצירה הספרותית לא יכולה להיפתס כביטוי של היחיד בתרבות זו, גם אם הוא יצר אותה, אלא של האנושיות האוניברסאלית באותה התרבות. המחבר נתפס רק כמקור היצירה והגורם המלכד שמאחוריה.

ניתן לראות זאת בשימוש שפוקו עושה ביצירות הספרותיות שהוא מציג בספריו. הספר *דון קיחוטה*, שהוזה לגבי פוקו ביטוי של התגלמות השיגעון וזכה לניתוח מקיף למדי לצד היצירות האחרות שמופיעות ב- *תולדות השיגעון*, שימש אותו כדי להדגים את תופעת השיגעון בהקשר של חיים ומוות. ובמילותיו של פוקו: "חיי הטירוף של דון קיחוטה ממשיכים ומנציחים אותו רק על-ידי טירופו; השיגעון הוא עדין חיי המוות שאינם יודעים עליה."²⁸

בספרו *ההיסטוריה של המיניות* מופיע מימד נוסף של ספרות. הוא מראה שם כיצד מתפתחת "פטפטנות" ספרותית לצד הדיכוי המיני, המאפשרת הצצה לתוך התחום האסור. הספרות בתקופה הנזכרת, נתפסת בין השאר, גם כאמצעי לשחרור הטבע האנושי שנכלא בסד התרבותי, על-ידי כך שהיא מאפשרת תיאור מדויק של הפעילות המינית והצצה עליה. פוקו מצטט את המרקוזי-דה-סאד בספר *120 הימים של סדום*:

²⁶ מ. פוקו, *הטרוטופיה*, עמ' 29.

²⁷ M.Foucault, *What is an Author*, The Foucault Reader, Edited by, Paul Rabinow, 1984.

²⁸ מ. פוקו, *תולדות השיגעון בעידן של התבונה*, עמ' 32-33.

”סיפוריכם חייבים להכיל את הפירוט המרבי. נוכל לשפוט את מה שאתם מספרים ביחס למנהגים ולאופי האנושיים רק בתנאי שלא תכסו על שום פרט נסיבתי, שכן הנסיבות פחותות-הערך ביותר הן בעלות חשיבות עליונה לגבי מה שאנו מבקשים למצוא בסיפוריכם.”²⁹

אם-כך, כפי שהצבעתי על כך קודם, אפשר לראות בספרות זו, גם אם פוקו לא אומר זאת, מעין מרחב תרבותי הטרוטופי הקרוב יותר לאוטופי, כיוון שהיא נמצאת במימד הלשוני בלבד, על-פי ההגדרה הראשונית בספר **המילים והדברים**. על כל פנים, זהו מרחב מוגדר שרק בו מותר להגות ולקרוא מחשבות על אודות פעילויות האסורות במרחב התרבותי האחר.

וכהרחבה לתפיסתו של פוקו בנושא זה, ניתן לומר שגם יצירות הספרות בתקופות האחרות הן מרחב תרבותי הטרוטופי הקרוב יותר לאוטופי, לא רק בגלל המימד הלשוני האחד והיחיד שלהן, אלא כיוון שגם שם ישנה חירות ומתן ביטוי למחשבות ומאווים האסורים, או לא מקובלים, במרחב התרבותי האחר, מעבר להיותן סוג מסוים של ראי המשקף את תקופתן. כמו; כמה מהקומדיות של אריסטופנס ביוון העתיקה, לאישה יש כוח ומעמד הרבה מעבר למה שהיה לה במציאות של אותם הימים (“השלום”, “ליזיסטרה”) ומעבר לרעיון, המחזה עצמו הוצג ומוצג בתיאטרון שהוא מרחב הטרוטופי מובהק. דבר זה נכון גם לגבי רומנים ויצירות אחרות, שבהם “מותר” בתחום המרחב הזה, לדמויות המשקפות את ה“אחר” לבטא מחשבות ומאווים הנוגדות את המוסר הקיים וכל אלה מעוצבים כך שהקהל יזדהה אתם, גם אם בסוף היצירה הם “נענשים”. (אנה קארנינה, ועוד).

ד. האמירה החברתית והתרבותית:

גם אם משנתו של פוקו איננה שיטתית וסדורה בכללותה והדיון בנושא ההטרוטופיה בפרט אינו מקיף דיו, מטעם זה או אחר, הרי בכל זאת ניתן לזהות בעבודתו אמירה חברתית ותרבותית ברורה, כאשר נקודת המבט ההטרוטופית והמרחבית מחזקת אמירה זו.

גישתו היא בראש ובראשונה ביקורתית, אך דרך ביקורת זו הוא חושף את פניה הכוחניים של החברה המודרנית הנאורה, כפי שהצגתי זאת בפרקים הקודמים, ויש בחשיפה זו מעין אמירה, גם אם הוא אינו מציג איזו שהיא תיאוריה פוזיטיביסטית חלופית. פוקו מסרב ברמה העקרונית להציג משנה פוזיטיבית, כי הוא שייך, לטעמו, לסוג הפילוסופים המבקשים לקיים שיח אמיתי בכל מדע שהוא ולא להציע תיאוריה, שהרי מעשה זה קשור בעיניו למיסוד האוניברסיטאי של הפילוסופיה.³⁰

לדעתו, תפקידה העיקרי של הפילוסופיה הוא הביקורת, להראות את ההכרחיות של הרציונאליות מצד אחד ואת הסכנות שלה מצד שני. ובמילותיו הוא:

”אם יש לפילוסופיה תפקיד בתוך המחשבה הביקורתית, עיקרו בקבלת סוג זה של ספיראלה, של דלת מסתובבת של רציונאליות המפנה אותנו להכרחיות שבה, לנחיצות שבה ובאותה עת גם לסכנות הכלולות בה.”³¹

גישה זו באה לידי ביטוי גם בהתייחסותו להטרוטופיות. מצד אחד, הוא מצביע על הכרחיותן וקיומן בכל חברה, ומצד שני על הסכנות הנשקפות לאדם בשימוש הכוחני שעושה בהם השלטון. בטענה, שהאדם המערבי המודרני לא יכול היה להופיע בלי שלגבולות האנושיות האוניברסאלית יוקצה מקום תחום מוגדר במרחב החברתי, בלי שהמבנה המושגי שגבולות אלה מעצבים יתפרש באמצעות רשתות שונות על-פני המרחב

²⁹ מ. פוקו, *ההיפוטיזה הדיכאונית*, מתוך: *ההיסטוריה של המיניות I*, תיאוריה וביקורת 4, עמ' 155.

³⁰ מ. פוקו, *הטרוטופיה*, עמ' 23.

³¹ שם, עמ' 52.

החברתי כולו, ובלי שהישים שגבולות אלה מגדירים ייהפכו לאובייקטים באתרי-ידע ההטרטופיים, יש למעשה אמירה משמעותית מאוד בהתייחסותו למקום שהמרחב תופס בהתפתחות האנושית והתרבותית. למעשה, הוא טוען שאם אנו כחברה וכיחידים בתוך חברה, נתבונן בעין בוחנת וביקורתית על המרחבים השונים שהגדרנו ועצבנו, נדע מי אנחנו מתוך ראייה מפוכחת.

לעניות דעתי, דווקא הטענה הזו מחזירה את פוקו אל הטבע, למרות שלא מעט מטענותיו במכלול עבודתו מתייחסות להיבט התרבותי והלא-הכרחי של התפתחות החברה האנושית במקום שהוגי-דעות אחרים טענו שהמקור להתפתחות הוא טבעי והכרחי (שוב מתקשר לתפיסה הגיניאולוגית שלו). הוא מצביע, במודע או שלא במודע, על תופעה שהיא למעשה טבעית לכל בעלי-החיים - כולל את בני-האדם - של מנגנוני ההישרדות. כל בעל-חי תוחמם לו מרחב טריטוריאלי למחייה ולשליטה, ובני-האדם פתחו זאת למרחבים שונים בהתאם לתחומים של ההתפתחות האנושית, אם זה ידע, תרבות, רפואה וכו' ואם זה מרחבים להרחקה ודיכוי ה"אחר" כמו בתי-סוהר, בתי-משוגעים, מחנות-ריכוז ועוד.

אם-כך, ברור שהשלטון מפעיל את מנגנוני הידע והכוח שלו תוך כדי שימוש במרחבים ההטרטופיים השונים ולאורך ההיסטוריה תמיד נעשה שימוש בכוח. הכוח כשלעצמו, הוא לא בהכרח שלילי, לטענתו של פוקו, אך החשיפה של מנגנוני הכוח שהחברה המודרנית משתמשת בהם, יכולה להביא את החברה לידי בדיקה עצמית באשר למנגנוני הכוח שהיא משתמשת בהם.

ה. סיכום:

ידוע לכל שההיסטוריה הייתה הדיבוק הגדול שאחו במאה ה-19: תימות של התפתחות ועצירה, משבר ומחזוריות, צבירה של עבר, מטען יתר של גוויות וההתקררות המאיימת של העולם... ואילו העידן העכשווי יהיה מעל הכול המאה של המרחב. אנחנו בעידן של הבו-זמניות, של הזה לצד זה, של הקרוב והרחוק, של הזה עם זה, של התפזרות. אנחנו מצויים, כך אני מאמין, ברגע שבו העולם נחווה פחות כחיים מלאים המתפתחים מבעד לזמן, ויותר כרשת המחברת נקודות ומצליבה את חוטיה.³²

בחרתי לסיים דווקא עם ההתחלה של הספר **הטרטופיה** כי מתוך ההתייחסות לפוקו כ"דייר קנאי של המרחב", אין להתחלה ולסוף משמעות על רצף של ציר הזמן, הם רק שתי נקודות במרחב, על-כן אפשר לחבר אותן בכל כיוון שמשרת את הדיון ולהצליב את החוטים.

מושג ההטרטופיה, הוא אכן מושג המפרה את הדיון של פוקו בכל הנוגע למעמדו של הפרט - במיוחד הפרט ה"אחר" - בחברה, ובחשיפת מנגנוני הידע/כוח שהחברה משתמשת בהם כדי להבדיל ולדכא את ה"אחר". ויתרה מזו, השימוש שפוקו עושה, גם אם לא באופן שיטתי ועוקב, בהבחנות מרחביות לצורך החשיפה, מאפשרת את ההסתכלות הביקורתית הבאה מנקודת מבט השוכרת את פרדיגמות החשיבה המקובלות על "צאצאי הזמן" שדרכן קשה היה לראות את מנגנוני הכוח המוסווים על-ידי נאורות והומאניות.

התפיסה המרחבית והטריטוריאלי, מחזירה אותנו אל המקור הטבעי שלנו – אל נקודת ההתחלה שלנו כבני-אדם המגדירים מרחב לצורך קיומי, ובכך מביאה אותנו להתבונן שוב האם את מה שכינינו התפתחות הכרחית לאורך ציר הזמן, הוא אכן הכרחי ומוצדק.

פוקו אינו מספק תשובות, עוצמת הביקורת שלו היא בשבירת פרדיגמות.

³² שם, עמ' 7.

ביבליוגרפיה:

1. פוקו מישל, **הטרופיה**, תרגום מצרפתית: אזולאי אריאלה, רסלינג הוצאת ספרים, 2003.
2. פוקו מישל, **תולדות המיניות I : הרצון לדעת**, תרגום: גבריאל אש, תל-אביב, הקיבוץ המאוחד, 1996.
3. פוקו מישל, הפרק: **ההיפותיזה הדיכאונית**, מתוך ההיסטוריה של המיניות, **תיאוריה וביקורת 4**, סתיו 1993.
4. פוקו מישל, **תולדות השיגעון בעידן של התבונה**, תרגום לעברית: אמיר אהרון, בית הוצאה כתר, ירושלים, 1992.
5. אופיר עדי, **עיון מחודש בפוקו: המיפוי של ידע וכוח**, **עיון מ"א**, 1992, עמ' 187-217.
6. Foucault Michel, **The Order of Things**, Translated from the French, Tavistock Publications, 1970.
7. Foucault Michel, **What is an Author**, The Foucault Reader, Edited by P. Rabinow, Pantheon Books, New York, 1984.